

Een vragende voetnoot

H.A.J.Wegman

(dit is een enigszins omgewerkte versie van mijn contrareferaat, uitgesproken tijdens het colloquium te Nijmegen, 20 maart 1992)

Ik ben gevraagd om op de verkenning van dr. P.Post te reageren. Ik doe dit in een vragende voetnoot. Beide termen zijn met opzet gekozen: ik stel een vraag bij dit referaat, reageer er niet tegen. Bovendien is het een voetnoot. Ik bedoel daarmee te zeggen, dat mijn opmerking niets wil afdoen van de deze belangrijke bijdrage. Het materiaal dat Post verzamelde, analyseerde en interpreteerde, is omvangrijk, voor mij verassend en boeiend. Het verdient blijvende aandacht.

1. Bedevaart en pelgrimage

Mijn eerste vraag betreft de stelling van Post dat de pelgrimsverslagen een onmiskenbaar signaal zijn van de musealisering van de volkscultuur. In mijn tweede vraag ga ik in op het begrip musealisering. Hier, in mijn eerste vraag, gaat het om het verband tussen pelgrimsverslagen en volkscultuur. In zijn referaat geeft Post geen sluitende definitie van het woord 'pelgrim', maar volstaat ermee een zeker onderscheid te maken tussen bedevaart en pelgrimage. Bij 'bedevaart' ligt het accent op de heilige plaats en bij 'pelgrimage' op tocht naar de heilige plaats. De ruimte die hij tussen deze begrippen openlaat is nogal groot. Ik vraag me af of dit terecht gebeurt of, anders gezegd, een meer exacte omschrijving van de begrippen 'bedevaart' en 'pelgrimage' zijn verkenning van de pelgrimsverslagen niet ten goede had kunnen komen.

Mijn vraag luidt: zijn de pelgrimsverslagen, die Post citeert, niet een uiting van de 'schrijfcultuur', een genre van de 'elite' (om deze vervelende term kan ik hier moeilijk heen) en bijgevolg geen signaal van de volkscultuur? Van bedevaartgangers bestaan bij mijn weten geen verslagen, maar de bedevaart is wel een uiting van die cultuur.

Ik kom tot deze vraag, omdat ik de begrippen 'pelgrimage' en 'bedevaart' genuanceerder invul. Uit de begripsbeschrijvingen in de woordenboeken (die van de Nederlandsche Taal en het Middelnederlandsche Woordenboek) komt het volgende beeld naar voren. De woorden 'pelgrim' en 'pelgrimage' bevatten, in ons taalgebruik, primair nog altijd de bijbelse notie van 'vreemdeling' en 'vreemdheid'. Misschien mogen we zelfs zeggen: van 'vervreemding'. In het Nieuwe Testament wordt, om één voorbeeld te noemen, in 1 Petrus 1,1 van de christenen gezegd dat zij 'vreemdelingen in de Verstrooiing' zijn. De grondbetekenis van dit woord noemt degene, die voor de pelgrimage kiest iemand die uit vrije wil en weloverwogen beslist haar of zijn leven anders in te richten dan 'in de wereld' gebeurt. Pelgrimeren is, in alle perioden van de christelijke geschiedenis als het ware de verste consequentie in en van het leven van iemand die zich gedoopt weet en die als zodanig in de voetsporen wil treden van de getuigen van Jezus van Nazareth, wier boodschap was dat 'zij hier geen vaste woonplaats hadden' (vgl.Phil.3,20; 2 Kor.5,6). In de loop van de geschiedenis is het begrip in christelijke kring, om het zo te zeggen, bijbels geladen gebleven. De pelgrim weet zich vreemdeling in dit ondermaanse en deze vreemdelingschap wordt door hem of haar beleefd als een wegtrekken uit de vertrouwde omgeving en het vaste leefpatroon, als een voortdurende tocht naar een verhoopte verte. Het leven, beleefd als pelgrimstocht, is een reis uit het aardse naar het hemelse bestaan, is 'eschatologisch gekleurd'.

Het is uit talloze geschriften duidelijk (ik kan dit hier echter niet verder beschrijven), dat deze pelgrimage vooral werd beleefd door degenen, die zich uit het voor de hand liggende bestaan terugtrokken: de (wat wij noemen) monniken. Bijvoorbeeld in Ierland: daar is Brandaan zeker geen uitzondering geweest. Denken we alleen maar aan 'onze' Willibrord, of aan Wilfrid en Egbert. De 'zonen en dochters van het verbond' in Syrië, de coenobieten in Egypte, de volgelingen van Benedictus in Europa, de besychasten op de berg Athos, die allen als kluzenaar of in een samenlevingsverband deze pelgrimage als inzet van hun leven zagen, koesterden dit ideaal. Het is duidelijk, dat het pelgrimeren een levensinstelling was, die berustte op een persoonlijke keuze. Pelgrimsverslagen zijn, dunkt me, als genre afkomstig uit de kring van de 'conversi', van degenen die welbewust het monastieke bestaan en de pelgrimstocht als inzet van hun leven kozen. Misschien was ook de voorname en geletterde spaanse of aquitaanse dame wel zo'n 'conversa', die in een journaal haar pelgrimstocht naar Jerusalem, de berg Sinai, de Nebo, de graven van Thecla en van Johannes, kortom haar zoektocht beschrijft.

Welnu: de pelgrimsverslagen, die Post analyseerde en waardeerde, zouden, naar mijn inzicht, wel eens voorbeelden kunnen zijn van de beschrijving

van min of meer geletterde mensen van hun persoonlijk ervaren vreemdelingschap, van de vervreemding van zichzelf en van de door hen beleefde maatschappelijke en kerkelijke ambiente, een vervreemding die zij als het ware omzetten in de daad van de pelgrimage. De kern van mijn eerste vraag heeft dus betrekking op de aard van de verslagen die naar mijn oordeel geschreven zijn door mensen die konden schrijven en dus het nodige vocabulair ter beschikking hadden om zo'n verslag te schrijven. De verslagen geven bovendien zicht op mensen mensen die afstand kunnen nemen van hun ervaringen, om ze reflexief te verwerken.

Van de andere kant is er het nederlandse woord, 'bedevaart', waardoor een andere gevoelswaarde wordt opgeroepen. De bedevaart wordt gekenmerkt door het eerste gedeelte van het woord: door de 'bede'. De bedevaart is een bidtocht van vrome en gelovige mensen, die op weg gaan naar een heilige plaats, waar door de ontmoeting met het heilige of de heilige én door hun voortdurende gebed datgene mag worden verwacht, waarop men hoopt: genezing, hulp in het dragen van tegenslagen, vrijwaring van het kwaad of de kwade, een zalige dood. De bedevaart is, ook al sinds eeuwen, dé handeling van het volk dat daardoor het diepste religieuze gevoel tot uitdrukking brengt, namelijk van vertrouwen in de macht van God en van Zijn heiligen, om troost te bewerkstelligen in het aardse transcendentiaal voor alle mensen, niet slechts voor een aantal bevoorrechten, van vertrouwen dat voor hen een plaats in de hemel is bereid. Van de bedevaarten zijn door de bedevaartgangers geen verslagen gemaakt, maar de verhalen van de wonderen, die op de heilige plaatsen werden bewerkt, zijn talloos. Geen ritus is door zoveel mythen omgeven als de bedevaart, nergens wordt het geloof zó narratief beleefd en doorgegeven. De gebeden van die mensen zijn direct en gevoelvol, hun liederen 'vloeiend en klaar'. Voor de geletterde pelgrims in Gods kerk bewegen de geloofsuitingen van de bedevaartgangers zich dikwijls op de rand van de goede smaak. Maar dit is wel zeker: in de bedevaart kan men, zowel diachronisch als synchronisch, het geloof en religieuze cultuur van het volk te weten komen, meer dan (zo durf ik te stellen) uit de pelgrimsverslagen. In de bedevaart hoort men de beden van het volk, luid, massaal en (zo men wil) jengelend en kinderlijk. De bedevaart is de tocht van het biddende volk naar Gods heiligen, wier relieken in ommegangen worden rondgedragen en in schrijnen present zijn. P.Brown beschreef de cultus van de 'invisible companions' van gelovige mensen in de Vroege Middeleeuwen in zijn boek 'The cult of the Saints': ik vermoed dat deze cultus in de harten van de bedevaartgangers tot in onze dagen levend is gebleven. Is mijn vermoeden juist, dan lijkt mijn vraag met betrekking tot de pelgrimsverslagen gerechtigd: komen de bedevaarten niet eerder in aanmerking om de

religieuze volkscultuur te onderzoeken, dan de pelgrimsverslagen? De pelgrim gaat op pelgrimage en ruilt voor een tijd de cultuur in voor de natuur. De bedevaartganger ruilt niets in, maar heeft een onwrikbaar vertrouwen in de aanwezigheid van de heiligen in dit aardse bestel, op aanwijsbare plaatsen, die zij/hij daarom met graagte bezoekt. De onderliggende religieuze beleving van pelgrim en bedevaartganger is verschillend. Dat verschil lijkt me van belang voor het onderzoek naar de religieuze volkscultuur.

2. Musealisering

Uit het vorige vloeit voort dat ik ook een vraag heb, niet zozeer met betrekking tot de invulling van het begrip 'musealisering', maar op de toepassing ervan in het kader van de volkscultuur. De historisering en esthetisering, die volgens de beschrijving van Post kenmerkend zijn voor het begrip musealisering, zijn mijns inziens niet van toepassing op de door hem aangeuide religieuze volkscultuur, maar vormen veeleer een tegengif tegen de door de elite ervaren vervreemding, die men middels een pelgrimage te boven wil komen. Het vermogen om culturele elementen louter als uitdrukking van een vreemd ander leven te duiden (d.i. historisering) en alles te herleiden tot het schone (d.i. esthetisering), dat naar de mening van Post kenmerkend zou zijn voor de pelgrimsverslagen en veel te maken zou hebben met het begrip 'musealisering', is naar mijn idee een door geletterden gezochte vorm van compensatie, waarin en waardoor zij voor het heden in het verleden houvast zoeken met het oog op een leefbare toekomst. Ik vraag me af of de pelgrimsverslagen 'een onmiskenbaar signaal (zijn) van musealisering van religieuze volkscultuur'. Bedevaartgangers voelen zich geenszins acteurs in een nagespeelde werkelijkheid of in een religieus theater. De bedevaart is geen theater, tenzij voor de (beter wetende en geletterde) toeschouwers. De bedevaartganger worstelt niet met het bestaan, maar ondervindt de last van de wereld als van een tranendal, waarin de kleine mens door de grote medemens wordt vermorzeld. De bedevaartganger projecteert geen vervreemding in zijn bedevaart, zoals de pelgrim in zijn pelgrimage. Integendeel: de bedevaartganger wéét waar hij of zij hulp en bijstand kan vinden: in het genadeoord. Dit oord is geen vreemde, maar een uiterst vertrouwde plek, een plek waar de aardse mens onaardse steun en toeverlaat kan vinden. En niet individueel, maar als groep en in groepsverband. Tijdens de bedevaart is de groepsbinding even groot als in de (volks-)buurt waar de bedevaartgangers wonen. Met andere woorden: de musealisering mag dan duidelijk uit de pelgrimsverslagen spreken, daarmee is nog niet bewezen dat de religieuze volkscul-

tuur veel of iets met musealisering te maken zou hebben. Ik ben integendeel van mening dat de zo genoemde musealisering die cultuur niet raakt. In zijn religieuze uitingen heeft het volk geen behoefte aan de museumstukken van het verleden. Voor het volk wordt het verleden voortgezet in het heden, in een zeer lange duur. Daar, in die cultuur, is waarschijnlijk nog het meeste sprake van échte traditie. Daarin wordt op een vanzelfsprekende manier van geslacht op geslacht doorgegeven, waar de behoeftige mens hulp en genade kan vinden. Daar worden de heilige plaatsen in herinnering gehouden.

Kortom: de pelgrims van Post zijn niet mijn bedevaartgangers, dat is eigenlijk de inzet van mijn tweede vraag, die nauw met de eerste samenhangt. De pelgrim pelgrimeert om zijn vervreemding te belev en te overkomen, de bedevaartganger gaat naar het heiligdom om om hulp te bidden. Tussen denken en bidden gaapt misschien wel een kloof.

Nawoord

Ik heb in het voorgaande de schijn gewekt een en ander te weten van de gevoelens van de bedevaartgangers. Die schijn bedriegt. Ook al zou ik het wensen, het komt me voor dat dit nu, na een leven lang geleefd te hebben als een geletterde, voor mij niet meer is weggelegd. De pelgrimsgangers zullen evenmin als ik de heilige Antonius aanroepen. Bij de Sterre der Zee komt geen gebed over mijn lippen en een kaarsje zal ik voor haar niet opsteken. Hoe zou ik dat ook kunnen, als theoloog? Ik heb immers geleerd dat de volkse religie een weliswaar vroom, maar toch min of meer bedenkelijk randverschijnsel was, waarvan de gelovigen moesten worden verlost. Misschien zijn de theologen in hun hart allemaal barthiaan, ook al wijzen ze Karl Barth' Kirchliche Dogmatik af!

In mijn studententijd in Parijs in de vijftiger jaren ben ik een keer meegeweest met een soldatenbedevaart naar Lourdes. Ik voelde me sterk verwant met die mannen, die het maar theater vonden. De bretonse soldaten, die onder de indruk waren van het Maria-heiligdom, bekeek ik enigszins meewarig. Een bedevaart naar Kevelaer met het volk: ik kon de liedjes in de bus maar moeilijk verdragen, ik las de armtierige teksten en hoorde de larmoyante melodieën. De bretonse pardons heb ik jaren terug alleen maar langs de kant gadegeslagen: als geletterde, die de religieuze gevoelens van het volk observeerde. In Brazilië heb ik volksreligieuze rit en mythen proberen mee te maken en in Selma Alabama in een baptistengemeente, in de tijd van Martin Luther King, een doopdienst in de rivier. In geen van die uitingen was ik echte participant moet ik bekenen, maar die ervaringen hebben me wel geleerd de religieuze volkskultuur te laten

wat ze is: echt, religieus, gelovig, direct en vol vertrouwen in een bovenaardse macht. Die cultuur bewijst de lange duur van het vertrouwen in de goede toekomst en van het onwrikbare geloof, van de wijsheid ook, van de ongeletterden, de negatieve uitingen ervan ten spijt.

D. Post geeft een bibliografisch overzicht van pelgrimsverslagen. Ook van bedevaarten zijn schriftelijke gegevens overgeleverd. Het zijn met name verhalende liederen in de volkstaal. Bekend zijn de *Cantigas de Santa Maria* van *Alfons de Wijze*, koning van Castilië (1221-1284).

Ik geef hier een voorbeeld van een verhalend lied, dat ik vond in de toelichting op de uitvoering ervan onder leiding van Philip Pickett (Decca: 'The Pilgrimage to Santiago')

[3] BEN COM'AOS

Ben com'aos que van per mar
A estrela quia
Outrossi aos seus guiar
Vai Santa Maria

*Just as a star may direct the sailor,
so Saint Mary is the pilgrim's sure
guide.*

Ca ela nos vai demostrar
De como nos guardemos
Do demo et de mal obrar
Et en como ganemos
O seu reyno que non a par
Que nos ia perdemos
Perdon Eva que foi errar
Per sa gran folia

For she will show us
how we should guard
against the Devil,
and may yet reach Heaven
in spite of Eve's first sin.

Ben com'aos ...

Just as a star ...

E ar acorrenos aqui
En as mui grandes coitas
Segund'en sei ben et oy
Quaves avemos doitas
Ca muitos omees eu vi
Et molleres moitas
A que el'acorreu assi
De noit'e de dia

Now we languish,
suffering our earthly torment.
Yet have I seen many men and
women
sho have been aided by Mary.

Ben com'aos

Just as a star ...

E segund'eu oy dizer
Hua mui gran conpanna
De remocus ar foi guarecer
En jua gran montanna
En que ss'ouveron de perder

I heard a story:
a band of pilgrims once lost their
way
in wild and mountainous country
while seeking the inn

Con coita estranna
Porque lles foi escurecer
Et perderon via.

Ben Com'aos

E sen aquest'un med'atal
En os seus coracaoes
Avian muis fero mortal
Ca andavan ladroes
Per y fazendo muito mal
Porend'oracoes
Fezeron todos y sen al
Quis come sabia

Ben Com'aos ...

E cahamand' a Madre de Deus
Com'e mosso costume
Que dos graves pecados seus
Perdess'ela queixume
Et logo aqueles romeus
Viron mui gran lume
Et disseron: "Ai Sennor teus
Somos todavia".

Ben Com'aos

E en auel gran um'enton
Viron hua mui bela
Moller de corp'e de faicon
Et ben come donzela
Lles pareceu et pero non
Siya en sela
Mas tinna na ma un baston
Que resprandecia.

Ben com'aos

E pola donzela chegou
Todas essas montannas
Do seu gran lum'alumeou
Et logo as compannas
Dereito a Seixon levou
Et per muit'estrannas
Terras en salvo os guiou
Come quen podia.

Ben com'aos

where they were to shelter
for the night.

Just as a star ...

They were consumed
by a mortal fear of the bandits
who lived in that area
and none dared move any
further
for fear of becoming more lost.

Just as a star ...

They called upon the mother
of God
to forgive their sins
and help them:
a great light shone on them
and they proclaimed their faith.

Just as a star ...

In the midst of the light
they saw the beautiful Virgin
seated upon a throne.
In her hand she held a staff.

Just as a star ...

The Virgin lit the pilgrim's way
to their inn at Seixon:
her guidance brought them
through wild country
to safety.

Just as a star ...